

تحلیل محتوای سه خطبه غدیر با رویکرد لایه‌شناسی مضمونی

محمد جانی پور^۱

فتحیه فتاحی زاده^۲

سیده زینب حسینی زاده^۳

چکیده

خطبه غدیر به مثابه یکی از مهم‌ترین و آخرین سخنان پیامبر اکرم (ص)، پیام‌های مهمی را در خود گنجانده و مطالعه آن برای آشنایی با ماهیت دین اسلام و ارکان اصلی آن ضروری است. با این وجود، نقل تاریخی این خطبه در سه حجم متفاوت و نیز اختلاف در برخی مضامین و عبارات آن‌ها، ضرورت تحلیل و بررسی محتوای این نصوص را مضاعف نموده است. در این پژوهش تلاش شده با بهره‌گیری از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای و نوین، اولاً هرکدام از سه متن گزارش شده به عنوان خطبه غدیر، به‌طور جداگانه تحلیل و بررسی شود، ثانیاً با مقایسه تطبیقی این سه متن، میزان مشابهت‌ها و افتراق‌ها و لایه‌های همخوان و ناهمخوان را تعیین نموده، و ثالثاً با ارائه تحلیلی کمی و کیفی، مقدمات لازم برای نقد و بررسی محتوای این خطبه و نیز ورود به تحلیل‌های گفتمانی جهت شناسایی زمان پیدایش هر کدام از سه خطبه و زمینه‌های تاریخی انتشار آن‌ها را فراهم نمود. به همین دلیل ضمن استفاده از روش «تحلیل محتوا» به‌عنوان یکی از روش‌های مناسب برای تجزیه و تحلیل متن، در گام اول با تکنیک «تحلیل مضمونی» هرکدام از خطبه‌ها به مثابه متنی مستقل، به‌طور دقیق و عمیق شناسایی و تجزیه شده، و در گام دوم با استفاده از تکنیک «لایه‌شناسی مضمونی» به مقایسه تطبیقی این متون پرداخته و لایه‌های همخوان و ناهمخوان را شناسایی نموده‌ایم.

کلیدواژه‌ها

خطبه غدیر، نقد حدیث، تحلیل محتوا، تحلیل مضمونی، لایه‌شناسی مضمونی.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان. m.janipoor@ltr.ui.ac.ir

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س). f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س) (نویسنده مسئول)

zhosseini37@yahoo.com

۱. طرح مسأله

سخنان پیامبر اکرم (ص) در روز غدیر در حجم‌های متفاوت ضبط شده و در دو عنوان کلی حدیث غدیر و خطبه غدیر قابل تقسیم است. منظور از حدیث غدیر، همان عبارت معروف «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاهُ» بوده و به تنهایی برای اثبات ولایت حضرت علی (ع) کفایت می‌کند. این حدیث متواتر است و مصادر فراوانی از فریقین گزارشی از آن را آورده‌اند؛ اما منظور از خطبه غدیر مجموعه متونی است که بخش‌های بیشتری از سخنانی پیامبر (ص) را نقل کرده‌اند.

اگرچه حدیث غدیر از دیرباز مورد توجه عالمان فریقین قرار گرفته و مطالب فراوانی در این خصوص نگاشته‌اند؛ اما در خصوص خطبه غدیر و مقایسه تطبیقی و لایه‌شناسی آن، پژوهش دقیقی صورت نگرفته است. برخی از پژوهش‌های انجام شده عبارتند از:

کتاب «نور الامیر فی تثبیت خطبة الغدیر» از امیر تقدومی معصومی که به تقویت متن خطبه پرداخته و برای عبارت‌های مختلف فضایل حضرت علی (ع)، قرائن و مؤیداتی از منابع اهل سنت ذکر می‌کند و به اثبات اصل خطبه‌گویی پیامبر (ص) به استشهاد هشت تن از صحابه و ده تن از اعلام اهل تسنن می‌پردازد.

کتاب «ناگفته‌هایی از اسناد خطبه غدیر» نوشته محمدعلی موحدی که علاوه بر بررسی‌های عمیق در باب اسناد خطبه غدیر، به ردیابی خطبه در میان آثار فریقین پرداخته و علاوه بر سندشناسی منبع بسیار مهمی در باب مصدرشناسی خطبه غدیر است.

براساس پژوهش‌های انجام شده، از خطبه غدیر سه نوع ضبط وجود دارد که به خطبه کوتاه، متوسط و طولانی مشهور شده‌اند. خطبه کوتاه در منابع فریقین وجود دارد، اما متون طولانی‌تر تنها در مصادر مکتوب شیعی یافت می‌شود. در این پژوهش تلاش شده تا متن خطبه غدیر با استفاده از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای و نوین همانند روش «تحلیل محتوا»، بویژه دو تکنیک خاص آن یعنی «تحلیل مضمونی» و «لایه‌شناسی مضمونی»، مورد واکاوی قرار گرفته و موارد خاص و وجوه تمایز این سه خطبه از یکدیگر شناسایی شده و در نهایت

یک تحلیل کمی و کیفی مناسب از این متون ارائه شود.

لازم به ذکر است که اولاً؛ برای اعتبارسنجی و شناسایی اصالت متون حدیثی، فرایندهای متعدد و ویژه‌ای باید طی شود تا در نهایت بتوان حکم قطعی در رابطه با آن حدیث صادر کرد و از آن‌جا که این مقاله درصدد چنین اقدامی نیست و فقط تلاش دارد به مطالعه‌ی تحلیلی این نصوص روائی پرداخته و فهرستی از موضوعات اصلی و فرعی آن‌ها بیان کند، لذا از هرگونه اظهارنظر در خصوص اعتبار متون و اصالت آن‌ها اجتناب شده است.

ثانیاً؛ مسأله‌محوری این پژوهش صرفاً تحلیل محتوا و لایه‌شناسی مضمونی متون گزارش شده به‌عنوان خطبه غدیر بوده تا از این ره‌آورد، لایه‌های همخوان و ناهمخوان را به‌طور دقیق و بر مبنای آمارهای کمی، شناسایی نمائیم و مقدمات لازم برای ورود به مباحث تاریخی و تحلیل گفتمان را فراهم آوریم. لذا علاوه بر این‌که مجال پرداختن به مباحث تاریخی وجود ندارد، اساساً مؤلفان قصد ورود به اینگونه مباحث را نیز نداشته و این موضوع را به پژوهش‌های آتی موکول کرده‌اند. بدیهی است که برای ورود به تحلیل‌های تاریخی و گفتمانی، ارائه آماری دقیق از موضوعات اصلی و فرعی هرکدام از متون و نیز لایه‌شناسی آن‌ها بر اساس کدگذاری حرفه‌ای و تأیید شده توسط خبرگان - که در این مقاله صورت گرفته - ضروری است.

۲. روش تحلیل محتوا

یکی از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای جهت تبیین اندیشه‌های مطرح شده در یک متن، استفاده از روش تحلیل محتوا^۱ است. در روش تحلیل محتوا با بهره‌گیری از قواعدی علمی، منتظم و قابل تعمیم، نتایج دقیقی از متن^۲ و مؤلفه‌های آن دریافت می‌شود. در حقیقت هدف این روش گویاسازی و استخراج کامل مفاهیم و پیام‌های پنهان در متن است.

لورنس باردن تحلیل محتوا را چنین تعریف می‌کند: «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتواست

۱. Content Analysis

۲. Text

و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن برحسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند» (باردن، ۱۳۷۵ش، ۲۹).

این روش از تکنیک‌های مختلفی تشکیل شده که در رشته‌های مختلف علمی و متناسب با موضوع پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرند (برای کسب اطلاعات بیشتر ر.ک: جانی پور، ۱۳۹۰ش، ۳۰-۶۷؛ جانی پور و شکرانی، ۱۳۹۲ش، ۲۷-۵۷). در این پژوهش برای تحلیل محتوای خطبه غدیر از دو تکنیک خاص استفاده شده است:

۱-۲. تکنیک «تحلیل مضمونی»

تکنیک یافن تحلیل محتوای مضمونی بر اساس واحد جملات و به صورت کمی و کیفی و بر مبنای کلمات کلیدی و کلیدواژگان اصلی و فرعی انتخاب شده و در آن، مضامین، مفاهیم، نقاط تمرکز و جهت‌گیری عبارت‌های هر کدام از خطبه‌ها نیز بر این اساس استخراج و در جداول تحلیل محتوا تنظیم گردیده است.

استفاده از تکنیک تحلیل مضمونی برای متون حدیثی و نصوصی که به صورت تاریخی گزارش شده‌اند بسیار مناسب است چرا که در این نصوص، امکان نقل به معنا، جابجایی عبارات، حذف و اضافه و مواردی از این دست وجود دارد. لذا محقق می‌بایست، بر مضامین مستخرج از متن تأکید داشته باشد و با دسته‌بندی مضامین و ساخت «مقوله»، که یکی از مراحل تحلیل محتوای کیفی است؛ به تحلیل آن‌ها پردازد.

۲-۲. تکنیک «لایه‌شناسی مضمونی»

فن لایه‌شناسی، فن شناسایی ابعاد و زوایای پنهان یک متن از طریق واکاوی اجزاء، عناصر، مؤلفه‌ها و ساختار تشکیل‌دهنده متن و مقایسه آن با دیگر متون مشابه در حوزه‌های تخصصی واکاوی متن است. یک متن از بخش‌های مختلفی همچون؛ کلمات کلیدی، موضوعات اصلی هر پاراگراف، ساختار پاراگراف‌ها،

سبک بیان، نحوه بیان، قالب‌های بیانی، مؤلفه‌های معنوی و غیره تشکیل شده است. در فن لایه‌شناسی تلاش می‌شود تا اولاً بخش‌های مختلف از یکدیگر تمییز داده شده و ثانیاً عناصر تشکیل دهنده آن‌ها به دقت بیان شود و ثالثاً هر کدام از این بخش‌ها، با بخش‌های مشابه دیگر متون، مقایسه و تطبیق داده شوند تا میزان مشابهت‌ها و اختلاف‌ها میان دو متن در بخش‌های مختلف شناسایی شود (پاکتچی، ۱۳۹۲ش، ۳۱۰-۳۳۳).

مطالعات لایه‌شناختی عموماً به دو شاخه کلی تقسیم می‌شوند: لایه‌شناسی تاریخی و لایه‌شناسی زبانی.

در لایه‌شناسی تاریخی به عناصری همچون قیدهای زمان و مکان توجه می‌شود چرا که نشان‌دهنده زمان و مکان و شرایط تولید متن است. اما در لایه‌شناسی زبانی، بیشترین توجه به نوع کلمات و چیدمان آن‌ها در کنار یکدیگر و نیز شناخت ساختار و سبک بیان متن است به همین دلیل در تحلیل‌های متنی با رویکرد لایه‌شناسی، از تکنیک لایه‌شناسی مضمونی استفاده می‌شود که به مؤلفه‌هایی همچون؛ نوع واژگان، چیدمان متن، سبک بیان، ساختار، قالب‌های بیانی و مسائلی از این دست توجه می‌شود.

۳. متن شناسی خطبه غدیر

خطبه کوتاه بر اساس منابع موجود نخستین بار در کتاب «المسترشد» گزارش شده (طبری آملی کبیر، ۱۴۱۵ق: ۴۶۵-۴۶۷) و پس از آن شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱ق) در کتاب «الخصال» با اسنادی متعدد از معروف بن خربوذ این خطبه را نقل کرده است. (ابن بابویه، ۱۳۶۴ش، ۱: ۶۱-۶۲) مشابه متن «الخصال» با اندکی تفاوت، توسط ابوالقاسم طبرانی (متوفای ۳۶۰ق) در کتاب «المعجم الکبیر» با سندی صحیح نقل شده است (طبرانی، ۱۴۰۵ق، ۳: ۱۸۱). پس از طبرانی، ابن مغزالی شافعی (متوفای ۴۸۳ق) در «مناقب علی بن ابیطالب» صورت دیگری از این خطبه را نقل کرده است (ابن مغزالی، ۱۳۸۷ش: ۶۸-۶۹). این خطبه در منابع زیدی هم با بسامدی چشمگیر گزارش شده است و نخستین منبع موجود از این خطبه، کتاب «الکامل المنیر» اثر منسوب به قاسم الرسی

(متوفای ۲۴۶ق) است (رسی، ۱۴۲۳ق، ۲: ۸۳-۹۰).

اما خطبه‌های طولانی تنها در منابع شیعی یافت شده‌اند. خطبه متوسط در «الاقبال» سید بن طاووس (متوفای ۶۶۴ق) موجود است و ابن طاووس این خطبه را از کتاب «النشر و الطی» نقل می‌کند (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۷۶ش، ۲: ۲۴۵-۲۴۷). خطبه طولانی نیز اولین بار توسط احمد بن محمد الطبری الخلیلی (متوفای ۲۷۵ق) در «مناقب علی بن ابیطالب» گزارش شده که اگرچه این کتاب اکنون موجود نیست، اما ابن طاووس روایت‌هایی از این کتاب از جمله خطبه طولانی غدیر را در کتاب «الیقین» نقل کرده است (ابن طاووس، ۱۴۱۳ق، الف: ۳۴۶-۳۶۰). پس از ایشان «ابوجعفر محمد بن جریر الطبری» معروف به «طبری آملی صغیر» (متوفای سده‌ی پنجم هجری) در یکی از آثار خود که برخی آن را کتاب «دلایل الامامه» دانسته‌اند، به نقل از استادش «ابوالفضل محمد بن عبدالله الشیبانی» خطبه طولانی را گزارش کرده است، اما در نسخه‌های موجود از «دلایل الامامه» این خطبه یافت نمی‌شود.

«ابوعلی محمد بن حسن بن علی فتال نیشابوری» (متوفای ۵۰۸ق) در کتاب «روضه الواعظین و بصیرة المتعظین» خطبه طولانی را بدون ذکر سند از امام باقر (ع) نقل می‌کند (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵ش، ۱: ۹۱-۹۹). این اثر، قدیمی‌ترین کتابی است که مشتمل بر خطبه‌ی طولانی است و هم‌اینک موجود است. البته مؤلف در مقدمه توضیح می‌دهد که تمام روایات کتاب را از منابع معتبر و از معصومان (ع) نقل کرده و لذا نیازی به ارائه سند ندیده است (فتال نیشابوری، ۱۳۷۷ش، ۱: ۱۸ و ۱۹). «حسن بن احمد جاوانی» متوفای سده‌ی ششم هجری در کتاب «نورالهدی»، «علامه طبرسی» (متوفای ۵۸۸ق) در «الاحتجاج» و «سید بن طاووس» (متوفای ۶۶۴ق) در دو کتاب «الیقین» و «التحصین» این خطبه شریف را گردآوری کرده‌اند (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳ق، ۱: ۵۸-۶۶؛ ابن طاووس، ۱۴۱۳ق، التحصین لأسرار ما زاد من کتاب الیقین، ۵۷۸-۵۹۰؛ ابن طاووس، ۱۴۱۳ق، الیقین باختصاص مولانا علی علیه السلام بامرة المؤمنین، ۳۴۶-۳۶۰).

از آثاری مانند: «العدد القویه»، «نهج الایمان»، «نزیه الكرام»، «روضه المتقین»، «تفسیر الصافی»، «البرهان فی تفسیر القرآن»، «غایه المرام و حجه

الخصام»، «كشف المهم» و «بحارالانوار» نیز می‌توان به عنوان سایر آثار مشتمل بر خطبه طولانی غدیر تا پیش از وفات مجلسی دوم نام برد (ر.ک: ابن جبر، ۱۴۱۸ق، ۹۲-۱۱۲؛ حلی، ۱۴۰۸ق: ۱۶۹-۱۸۳؛ رازی، ۱۳۶۱ش، ۱: ۱۸۶-۲۰۰؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ۱۳: ۲۴۹-۲۶۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ۲: ۵۶-۶۷؛ بحرانی، ۱۴۱۶ق، ۲: ۲۲۹-۲۳۸؛ بحرانی، ۱۴۲۲ق، ۱: ۳۲۸-۳۳۷؛ بحرانی، بی‌تا، ۱۹۴-۲۰۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۳۷: ۲۰۴-۲۱۷). کتاب چاپ نشده‌ی «المزار» که به احتمال اثر قطب الدین راوندی است نیز مشتمل بر خطبه طولانی غدیر است (موحدی، ۱۳۹۳ش، ۳۰).

طبق جستجوهای انجام شده، قدیمی‌ترین نسخه موجود از متن خطبه کوتاه، مربوط به قرن چهارم، قدیمی‌ترین منبع نقل خطبه طولانی در قرن ششم و قدیمی‌ترین منبع نقل خطبه متوسط در قرن هفتم گزارش شده است.

۴. تحلیل محتوای خطبه غدیر

اولین مرحله عملی در پیمایش روش تحلیل محتوا برای فهم و تحلیل دقیق متن، ترسیم جدول به منظور تجزیه متن به قطعات کوچک‌تر و استخراج کلیدواژگان، موضوع اصلی و موضوعات فرعی هر قطعه از متن است. سپس بر مبنای این جداول، ادامه فرایند روش تحلیل محتوا که سنجش فراوانی موضوعات اصلی و فرعی هر متن و در نهایت شناسایی مهم‌ترین آن‌ها به منظور دستیابی به پیام اصلی خطبه‌ها می‌باشد، به دست می‌آید.

برای تحلیل خطبه کوتاه، محور تحلیل، متن «الخصال» بوده است. هر چند این خطبه در کتاب «المعجم الکبیر» «المسترشد» (طبری آملی کبیر، ۱۴۱۵ق، ۴۶۵-۴۶۷)، «الکامل المنیر» (رسی، ۱۴۲۳ق، ۲: ۸۳-۹۰)، «الطرائف» سیدبن طاووس (ابن طاووس، ۱۴۰۰ق، ۱: ۱۴۳-۱۴۴) هم گزارش شده است، اما به جهت تعدد طرق و صحیح بودن اسناد گزارش شده در الخصال نسبت به سایر متون، مبنای تحلیل، متن موجود در این کتاب قرار داده شد. برای تحلیل خطبه متوسط تنها متن موجود آن یعنی «الإقبال» سید بن طاووس در نظر گرفته شده است که البته ابن طاووس این روایت را از کتاب «النشر و

الطی» نقل می‌کند (ابن طاووس، ۱۳۷۶ش، ۲: ۲۴۴-۲۴۷). برای تحلیل خطبه طولانی، متن «الاحتجاج» به‌عنوان قدیمی‌ترین و کامل‌ترین مصدر که خطبه را با سند ذکر کرده، محور قرار گرفت اما در حین کار سایر متون به ویژه متن «التحصین» که از نظر سندی، از درجه اعتبار بیشتری برخوردار است (موحدی، ۱۳۹۳ش: ۱۵۰)، مورد توجه بود.

در این قسمت به‌عنوان نمونه، تنها بخشی از جدول تحلیل محتوای خطبه کوتاه درج شده است؛ زیرا مجال ارائه تمامی جدول‌ها وجود ندارد (برای مطالعه بیشتر ر.ک: حسینی زاده، ۱۳۹۵ش، تمام اثر).

ردیف	جمله	کلیدواژگان	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری
۱	إِنَّهُ قَدْ تَبَأَنِي اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ أَنِّي مَيِّتٌ وَأَنْتُمْ مَيِّتُونَ وَكَأَنِّي قَدْ دُعِيتُ فَأَجَبْتُ؛ همانا خداوند لطیف خبیر به من خیر داده که من می‌میرم و شما هم می‌میرید و گویا که من دعوت شده‌ام و آن دعوت را اجابت کرده‌ام	مرگ	انذار مردم	مرگ حقیقی است که همه با آن مواجه می‌شوند	A1-1
				تعبیر از مرگ به‌عنوان دعوتی که باید اجابت شود	A1-2
۲	وَ أَنِّي مَسْئُولٌ عَمَّا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَعَمَّا خَلَفْتُ فِيكُمْ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَ حُجَّتِهِ؛ و من در برابر آن چیزی که با آن به سوی شما فرستاده شده‌ام مسئول هستم و نیز از آنچه میان شما باقی می‌گذارم؛ یعنی کتاب خدا و حجّت او	مسئولیت، قرآن، حجت خدا	معرفی تقلین	پیامبر نسبت به رسالت مسئول است	A1-3
				پیامبر نسبت به قرآن و حجت خدا مسئول است	A1-4
				قرآن و حجّت خدا یادگارهای پیامبر برای مردم هستند	A1-5
۳	وَ أَنْتُمْ مَسْئُولُونَ فَمَا أَنْتُمْ قَائِلُونَ لِرَبِّكُمْ؛ و شما نیز مسئول هستید. شما به پروردگارتان چه خواهید گفت؟	مسئولیت، رسالت	انذار مردم	مردم نسبت به رسالت پیامبر مسئول هستند	A1-6
				مردم نسبت به قرآن و حجّت خدا مسئول هستند	A1-7
				مطالبه پروردگار از مردم در خصوص رسالت، قرآن و حجّت خدا	A1-8

M1-1	اقرار مردم در راستای تایید تبلیغ، نصیحت و جهاد پیامبر برای انجام رسالت الهی	اقرار گرفتن از مردم	ابلاغ، نصیحت، جهاد	قَالُوا نَقُولُ قَدْ بَلَّغْتَ وَ نَصَحْتَ وَ جَاهَدْتَ فَجَزَاكَ اللَّهُ عَنَّا أَفْضَلَ الْجَزَاءِ؛ گفتند: می‌گوییم: تو پیام را رسانیدی و نصیحت کردی و مجاهدت نمودی، پس خداوند از سوی ما به تو بهترین پاداش بدهد
------	---	---------------------	--------------------	--

نتایج اولیه استخراج موضوعات اصلی و فرعی هرکدام از خطبه‌ها بر اساس جداول فوق بدین شرح است:

خطبه کوتاه

خطبه کوتاه شامل سه محور کلی تبیین عقاید، اقرار گرفتن از مردم و تبیین جایگاه ولایت است. در این خطبه، مباحثی در خصوص: توحید، نبوت و معاد گزارش شده است. به نظر می‌رسد پیامبر (ص) در این خطبه می‌خواهد به مردم بفهماند که لازمه‌ی اعتقاد به خدا و قیامت و انبیاء، پذیرش ولایت حضرت علی (ع) است و این اصول زنجیروار به همدیگر متصل هستند. مسأله اقرارگیری هم در این خطبه بسیار نمایان است. در این خطبه، پیامبر اکرم (ص) بارها بر موضوع تقلین تأکید فرموده و جایگاه ولایت را به واسطه معرفی تقلین نشان می‌دهد.

خطبه متوسط

در خطبه دوم نیز سه محور بیان شده در خطبه اول، با تفاوت‌ها و تکمله‌هایی دیده می‌شود. در این خطبه، پیامبر (ص) به دو اصل اعتقادی توحید و نبوت اشاره بیشتری داشته و در دو موضع قبل و بعد از اعلان ولایت حضرت علی (ع) از مردم اقرار می‌گیرد. به نظر می‌رسد در این خطبه پیامبر اکرم (ص) برای تبیین جایگاه ولایت دو هدف را دنبال می‌کنند: تبیین مشروعیت و تبیین مقبولیت که در این خطبه موضوع مشروعیت پررنگ‌تر بیان شده است.

خطبه طولانی

در این خطبه، موضوعات مهمی بیان شده است، از جمله: تبیین عقاید، توصیه‌های عبادی، اقرار گرفتن از مردم، انذار مردم، تبیین جایگاه ولایت.

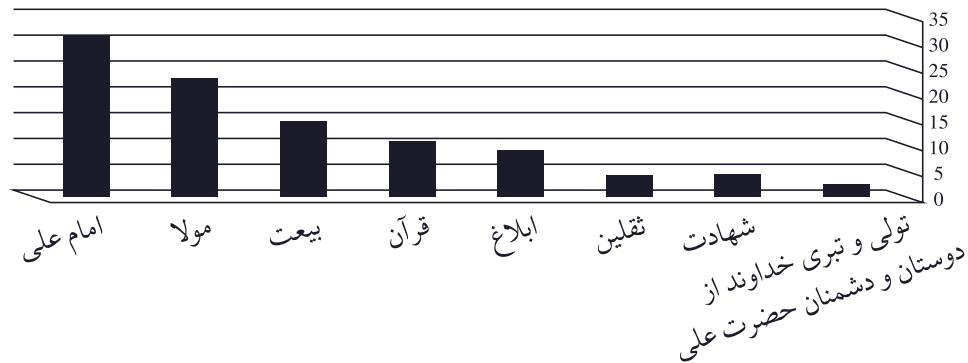
پیامبر (ص) در این خطبه، علاوه بر اصول عقاید، توصیه‌های عبادی هم به مردم دارد؛ از جمله به نماز و زکات و حج اشاره می‌فرماید و بر روی موضوع امر به معروف و نهی از منکر بسیار تأکید می‌فرماید، اما جالب است که توجه به نوع بیان این موارد و جایگاهشان در کلام حضرت، حول معرفی ولایت حضرت علی (ع) می‌چرخد.

در این خطبه، اقرارها به قسمت‌های پایانی سخنرانی، یعنی پس از تبیین ولایت امام علی (ع) اختصاص دارد و تمامی اندازها نیز به موضوع ولایت بازمی‌گردد. مثلاً مردم را انداز می‌فرماید تا درباره حق حضرت علی (ع) کوتاهی نکنند. محوری‌ترین موضوعی که در خطبه طولانی قابل ذکر است، مساله ولایت و تبیین این اصل اسلامی است. هرچند در سایر متون هم روح حاکم بر فرمایشات پیامبر (ص)، حول همین موضوع بوده، اما در این خطبه پررنگ‌تر و صریح‌تر است. به نظر می‌رسد هدف اصلی پیامبر (ص) برای تبیین این موضوع و تأکید بسیار بر آن، تبیین مساله مشروعیت و ایجاد مقبولیت عمومی ولایت امام علی (ع) باشد تا بدین وسیله، زمینه‌های پذیرش ولایت ایشان را برای مردم و جامعه اسلامی فراهم آورد.

۴-۱. تحلیل محتوای کمی خطبه غدیر با رویکرد تحلیل مضمونی

اکنون پس از درج جداول، مرحله تحلیل محتوای کمی یا «فراوانی سنجی» می‌بایست انجام شود. در حقیقت این مرحله از تحقیق در فرایند روش تحلیل محتوای کمی، گامی است برای ورود به تحلیل‌های کیفی. با توجه به اهمیت خطبه غدیر به‌عنوان آخرین توصیه‌های پیامبر خاتم (ص) برای جهانیان، کلمات به کار رفته در خطبه از حساسیت بالایی برخوردار است، لذا تصریح به مطلبی و تأکید مجدد بر آن و حتی استفاده از اصطلاحی خاص و تکرار آن بسیار مهم است. به همین منظور جداولی با عنوان ترسیم فراوانی کلمات کلیدی به کار رفته در سخنان حضرت، برای هر سه خطبه طراحی شده که ملاک در آن تصریح‌های به کار رفته در متن است که اصطلاحاً به آن «نص» می‌گویند. در این بخش، به‌عنوان نمونه، نمودار فراوانی کلیدواژگان خطبه متوسط درج شده است:

فراوانی کلیدواژگان خطبه متوسط

آنچه از نمودار فوق می‌توان استفاده کرد برای ورود به تحلیل کیفی، فراوانی بالای استفاده از واژه «مولا» و «نام امام علی (ع)» در خطبه است که تلاقی این دو با یکدیگر نتایج متعددی به همراه دارد که در بخش تحلیل کیفی بدان اشاره خواهد شد.

بخش دیگری از فراوانی‌سنجی در تحلیل محتوای کمی، استخراج موضوعات اصلی متون است. منظور از موضوعات اصلی، همان جهت‌گیری‌های مطرح شده در خطبه‌هاست که برای هر کدام از خطبه‌های کوتاه، متوسط و طولانی به صورت مجزا شمارش شده و در قالب جدول و نمودار ارائه می‌شود. انتخاب موضوعات اصلی از قواعد مشخصی تبعیت می‌کند. در انتخاب این موضوعات باید به هدف تحلیل توجه داشت و مضامین به گونه‌ای باید انتخاب شوند که بتوان در مراحل بعدی از نتایج آماری آن‌ها بیشترین بهره را برد (جانی پور و شکرانی، ۱۳۹۲: ش: ۲۷-۵۷).

در این بخش، به‌عنوان نمونه، جدول سنجش فراوانی موضوعات اصلی خطبه طولانی درج شده است.

ردیف	جهت‌گیری	فراوانی	ردیف	جهت‌گیری	فراوانی
۱	مشروعیت ولایت اهل بیت	۳۵	۸	مسئولیت	۹
۲	توصیف خدا	۲۴	۹	اقرار گرفتن از مردم	۷
۳	انذار مردم	۱۸	۱۰	اوصاف حضرت مهدی	۷
۴	فضائل حضرت علی (ع)	۱۳	۱۱	نگرانی از نفاق	۶
۵	توصیه به ولایت علی	۱۰	۱۲	تبیین عقاید	۵
۶	توصیه‌های عبادی	۹	۱۳	معرفی تقلین	۳
۷	مدح دوستان و مذمت دشمنان اهل بیت	۹	۱۴	امر به ابلاغ ولایت علی	۱

با مقایسه‌ی اجمالی فراوانی موضوعات اصلی مطرح شده در متن سه خطبه می‌توان بیان کرد که تمام موضوعات اصلی خطبه کوتاه، در خطبه طولانی هم وجود دارد، اما در خطبه متوسط به سه موضوع دیگر نیز اشاره شده است که در ادامه و در بخش تحلیل محتوای کیفی بیان خواهد شد.

۲-۴. تحلیل محتوای کیفی خطبه غدیر با رویکرد لایه‌شناسی مضمونی

از آنجا که تحلیل‌های کمی راه ورود به تحلیل‌های کیفی است، لذا از نتایج کمی و نموداری خطبه غدیر برای ورود به تحلیل‌های کیفی استفاده شده است. تحلیل‌های کیفی به شاخص‌های غیر بسامدی که اجازه استنباط می‌دهد، مربوط می‌شود. برای مثال حضور یا غیبت یک ویژگی، نشانه‌ای است که می‌تواند در تحلیل اثرگذار باشد (جانی پور، ۱۳۹۰، ش، ۳۸). همچنین از آنجا که در این پژوهش به دنبال شناسایی میزان اعتبار و ارزش هر کدام از خطبه‌های سه‌گانه غدیر هستیم، لذا از فن لایه‌شناسی مضمونی نیز استفاده شده است تا جزئیات دقیق هر کدام از این سه متن به دقت استخراج و احصاء شود. فرایند اجرای این تکنیک بدین شرح بوده است:

الف) ابتدا اجزاء و بخش‌های مختلف هر کدام از سه متن خطبه غدیر از یکدیگر تمییز داده شده و در قالب جدول‌های تحلیل محتوا کدگذاری شدند. این مرحله همزمان و در قالب تحلیل محتوای مضمونی انجام شده و درحقیقت بخشی از همان فرایند بوده است اما احصاء مضامین و دسته‌بندی آن‌ها با دقت بیشتری انجام شده و حساسیت ویژه‌ای نسبت به آن اعمال شده است.

ب) در مرحله دوم تلاش شد تا این اجزاء و عناصر، نام‌گذاری شده و برای هر کدام رنگ و عنوان مشخصی به‌عنوان کد اختصاصی در نظر گرفته شود که اصطلاحاً بدان «کدگذاری باز» گفته می‌شود. در این فرایند، هر کدام از سبک‌های بیانی خاص مانند: «شهادت»ها به توحید و معاد، «اقرار»ها نسبت به پذیرش نبوت و ولایت و حتی استفاده از واژگانی خاص مانند: «ثقلین»، «مولا»، «بیعت» و غیره مورد مطالعه قرار گرفته و کدگذاری شده‌اند.

ج) در مرحله سوم هر کدام از این بخش‌ها و حتی ساختار کلی هر متن،

با بخش‌های مشابه دیگر متون و ساختار دیگر متون، مقایسه و تطبیق داده شدند تا میزان مشابهت‌ها و اختلاف‌ها میان دو متن در بخش‌های مختلف شناسایی شود.

از آن‌جا که به علت محدودیت حجم مقاله، امکان درج جداول وجود ندارد، لذا در ادامه صرفاً به بخشی از نتایج لایه‌شناسی مضمونی خطبه‌های غدیر اشاره می‌شود.

۴-۲-۱. شناسایی تفاوت خطبه‌های سه‌گانه غدیر

اولین گام در کاربست فن لایه‌شناسی، شناسایی تفاوت متون با یکدیگر است. مقایسه متن سه خطبه بیانگر این حقیقت است که خطبه کوتاه با دو خطبه دیگر بسیار تفاوت دارد. گویی ما با دو متن سروکار داریم و خطبه کوتاه، متن متفاوتی را گزارش می‌کند، اما خطبه متوسط و طولانی بسیار به هم شباهت دارند و گویا خطبه متوسط، بخشی از خطبه طولانی بوده است، البته با تفاوت‌هایی بسیار محدود. از جمله مهم‌ترین تفاوت‌های این سه خطبه، نوع معرفی ثقلین می‌باشد که در خطبه اول خیلی کلی و عام ولی در خطبه دوم و سوم، با تمرکز بیشتر بر ثقل اصغر یعنی شخص امام (ع) بیان شده است. در ادامه برخی از این وجوه تفاوت و موارد خاص هر خطبه بیان می‌شود:

۴-۲-۱-۱. موارد خاص هر خطبه

در این قسمت صرفاً موارد خاص خطبه اول و خطبه دوم بیان می‌شود زیرا خطبه متوسط تقریباً بخشی از خطبه طولانی است.

الف) ویژگی‌های خاص خطبه کوتاه

توصیف حوض کوثر، خبر دادن از وفات پیامبر اکرم (ص)، اقرارهای متعدد مردم در موضوعات توحید، رسالت، حقانیت بهشت و جهنم، قیامت و مرگ، مسئولیت در قبال کتاب و حجت خدا را می‌توان از مواد خاص خطبه کوتاه برشمرد. البته در خطبه متوسط و طولانی هم به گونه‌ای دیگر این موارد بیان شده اما به

شیوه اقراری که در خطبه کوتاه گزارش شده نیامده است. در خطبه کوتاه، تقلین در دو موضع ابتدایی و انتهایی خطبه معرفی می‌شود. یک‌بار همان ابتدای خطبه با تأکید بر اهمیت کتاب و حجت خدا و بار دوم بعد از اعلام ولایت و پس از بیان جمله «من کنت مولاه...» البته موضع اول، فقط در متن «الخصال» گزارش شده و در سایر منابع، این عبارت ابتدایی در مورد تقلین نیامده است (ر.ک: طبرانی، ۱۴۰۵ق، ۳: ۱۸۰؛ رسی، ۱۴۲۳ق، ۲: ۸۵؛ طبری آملی کبیر، ۱۴۱۵ق: ۴۶۶؛ ابن طاووس، ۱۴۰۰ق، ۱: ۱۴۴). توجه به ادامه خطبه و اقرار کلی مردم هم که پس از آن ذکر شده چیزی را در این باره ثابت نمی‌کند.

اگر در ابتدا و قبل از اعلان ولایت، پیامبر موضوع تقلین را بیان فرموده باشد نیازی به مقدمه‌چینی برای بیان مجدد آن نیست. طرح دوباره آن با این مقدمات و ابهام مردم در خصوص حقیقت تقلین مواردی است که قطعیت صدور آن عبارت از طرف پیامبر را خدشه‌دار می‌کند.

ب) ویژگی‌های خاص خطبه متوسط

میان خطبه دوم و سوم شباهت زیادی دیده می‌شود و به جهت طولانی بودن متن خطبه طولانی فقط موارد خاص خطبه متوسط نسبت به خطبه طولانی ذکر می‌شود:

تفسیر آیات سوره عصر تنها در خطبه متوسط ذکر شده است؛ البته در خطبه طولانی هم اشاره شده که این سوره درباره حضرت امیر (ع) نازل شده است. اقرارگیری از مردم در خصوص اولی‌ترین انسان در تصرف و تسلط بر مردم، دومین موضوعی است که خاص خطبه متوسط است؛ در این خطبه به صورت سوالی از مردم پرسش شده است و مردم به اولی بودن خدا و رسول اقرار می‌کنند. این سوال و جواب در هیچ کدام از متون موجود از خطبه طولانی نیامده است؛ اما در خطبه کوتاه نیز به گونه‌ای دیگر ذکر شده که تنها نوع بیانش متفاوت است. گزارش‌هایی از حدیث غدیر هم مؤید این نوع اقرار است. در این روایات به همین حالت پرسشی که در خطبه متوسط ذکر شده، نقل است و جواب

مردم در برخی منابع اینگونه است که پاسخ می‌دهند: «اللّه ورسوله» (طبرانی، ۱۴۰۵ق، ۵: ۲۱۲؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ۵۵۸؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ۲: ۲۲۹؛ هیشمی، ۱۴۰۸ق، ۹: ۱۰۵؛ حاکم نیشابوری، بی‌تا، ۳: ۵۳۳) و در برخی موارد هم آمده است که پاسخ می‌دهند: «اللّه ورسوله اعلم» (کوفی، ۱۴۱۲ق، ۲: ۴۴۰؛ قاضی نعمان مغربی، ۱۴۱۴ق، ۱: ۹۹ و ۱۰۰؛ طبرانی، ۱۴۰۵ق، ۵: ۱۷۱).

۴-۲-۱-۲. تفاوت نوع بیان شهادت‌ها و اقرارها

یکی از موضوعاتی که در لایه‌شناسی مضمونی بسیار بر آن تأکید می‌شود، تفاوت در سبک بیان و ساختار کلی متن است. در لایه‌شناسی خطبه غدیر آنچه به‌عنوان یک شاخص قابل توجه بوده و نقش مهمی در لایه‌شناسی ایفا می‌کند، تفاوت نوع بیان شهادت‌ها و اقرارها در هر سه خطبه است. علت پرداختن به این بخش و اهمیت قائل شدن برای آن‌ها بدین دلیل است که در روش تحلیل محتوا و تکنیک لایه‌شناسی مضمونی، فراتر از توجه به موضوعات اصلی و فرعی هر کدام از متون، توجه به ساختار و واژگان و سبک‌شناختی متن نیز در خور توجه است.

بدیهی است یکی از بخش‌های مهم متن خطبه غدیر که می‌تواند مکان صدور و مخاطبان را مشخص کند، توجه به شهادت‌های بیان شده در متن و اقرارهایی است که پیامبر اکرم (ص) از مردم در میانه‌های خطبه گرفته‌اند. توجه به پاسخ‌هایی که مردم بیان کرده‌اند نیز در این میان حائز اهمیت است.

الف) شهادت‌ها در خطبه کوتاه

در خطبه کوتاه نوع شهادت‌ها و اقرارها پررنگ‌تر از دو خطبه دیگر است. به طوری که پیامبر تقریباً برای هر فرمایش خودشان از مردم اقرار می‌گیرند؛ مثلاً اول خطبه بعد از انذار مردم، به مسئولیت خودشان در قبال رسالت اشاره می‌فرمایند و سپس این مسئولیت را متوجه مردم هم می‌کنند: «أَنْتُمْ مَسْئُولُونَ فَمَا أَنْتُمْ قَائِلُونَ لِرَبِّكُمْ».

این اولین اقرارگیری پیامبر از مردم است و به نظر می‌رسد هنوز امر ولایت را برای مردم بیان

نفرموده باشد؛ که مردم هم اقرار می‌کنند: «نَقُولُ قَدْ بَلَّغْتَ وَ نَصَحْتَ وَ جَاهَدْتَ فَجَزَاكَ اللَّهُ عَنَّا أَفْضَلَ الْجَزَاءِ» در ادامه کلام، پیامبر اکرم (ص) حتی خداوند متعال را نیز بر اقرارهای مردم شاهد می‌گیرد: «اللَّهُمَّ اشْهَدْ عَلَيَّ مَا يَقُولُونَ». در انتها نیز مجدداً پس از بیان ولایت امام علی (ع) از مردم در این زمینه اقرار می‌گیرند. به عبارت دیگر در متن خطبه کوتاه، پیامبر اکرم (ص) پس از بیان هر موضوعی، از مردم اقرار می‌گیرد و از آن‌ها پاسخ می‌طلبد. گویا مخاطبان پیامبر اکرم (ص) در این متن، مردمی بوده‌اند که سابقه تکذیب سخنان پیامبر را در گذشته داشته و احتمال تکذیب مجدد نیز از طرف ایشان وجود دارد.

ب) شهادت‌ها در خطبه متوسط

در خطبه متوسط اقرارها در دو موضع مطرح شده است: یک بار در هنگامه اعلان ولایت حضرت امیر (ع) با پرسش در خصوص ولایت خدا و رسول (ص) به‌عنوان مقدمه‌ای برای بیان ولایت حضرت امیر (ع) که پیامبر (ص) می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ» و مردم پاسخ می‌دهند: «اللَّهُ وَ رَسُولُهُ».

ادامه اقرارها نیز مشابه خطبه طولانی، در قسمت پایانی و انتهای خطبه مطرح شده است؛ اما تأمل در سیر معرفی حضرت علی (ع) توسط پیامبر (ص)، وجود چنین اقراری در این بخش از فرمایشات پیامبر را ثابت نمی‌کند؛ زیرا حضرت قبل از این اقرارگیری فرمایشی دارند که یا باید آن قسمت را الحاقی بدانیم یا این اقرارها را به‌عنوان تکه‌ای جدا از متن خطبه در نظر بگیریم.

قبل از این اقرارها عبارت پیامبر (ص) چنین است: «مَعَاشِرَ النَّاسِ تَدَبَّرُوا الْقُرْآنَ... فَوَاللَّهِ لَا يُوضِحُ تَفْسِيرَهُ إِلَّا الَّذِي أَنَا آخِذٌ بِيَدِهِ وَ رَافِعُهَا بِيَدِي وَ مُعَلِّمُكُمْ أَنَّ مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهُوَ مَوْلَاهُ وَ هُوَ عَلَيَّ؛ مَعَاشِرَ النَّاسِ إِنَّ عَلِيًّا وَ الطَّيِّبِينَ مِنْ وُلْدِي مِنْ صُلْبِهِ هُمُ الثَّقَلُ الْأَصْغَرُ...» تا این بخش، مسیر طبیعی سخنرانی حضرت است و بین جملات پیوستگی دیده می‌شود؛ اما ادامه روایت که با توضیح راوی آغاز می‌شود: «ثُمَّ ضَرَبَ بِيَدِهِ عَلِيَّ [إِلَى] عَضُدِهِ فَرَفَعَهُ عَلَيَّ دَرَجَةً دُونَ مَقَامِهِ مُتَيَّامِنًا عَنْ وَجْهِ رَسُولِ اللَّهِ ص فَرَفَعَهُ بِيَدِهِ فَقَالَ أَلَا مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلَيٌّ مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَاوَاهُ وَ عَادَ مَنْ عَادَاهُ وَ انصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخذْ مَنْ خذَلَهُ»، با بخش پیشین ارتباط چندانی ندارد؛ زیرا در قسمت

قبلی، از نص پیامبر (ص) مشخص است که در هنگام ایراد آن فرمایشات، دست حضرت علی (ع) را گرفته بودند: «إِلَّا الَّذِي أَنَا آخِذٌ بِيَدِهِ وَرَافِعُهَا بِيَدِي». البته این احتمال هم وجود دارد که روای قصد داشته این وضعیت را پررنگ کند و بر این مسئله تأکید ویژه داشته باشد.

این توضیح راوی در خطبه‌های طولانی هم گزارش شده است. ممکن است بتوان این قسمت را اینگونه توجیه نمود که در بخش قبل، پیامبر دست حضرت را گرفته بودند اما در این هنگام ایشان از بازو حضرت را بالا می‌برند و یا این که بعد از بیان آن فرمایشات، دست حضرت را رها کرده باشند و در این هنگام مجدد دست ایشان را بالا برده باشند و بین ایراد آن بیانات تا این توضیح راوی، فاصله افتاده باشد؛ اما بررسی خطبه طولانی نشان می‌دهد فاصله‌ی زیادی بین این قسمت و مورد قبلی وجود ندارد؛ حداقل از گزارش‌های موجود چنین چیزی قابل برداشت نیست. این احتمال هم وجود دارد که توضیح راوی مربوط به قبل از فرمایش پیامبر باشد که به اشتباه در این جا درج شده باشد.

فراتر از این مسئله، اقرارگیری پیامبر (ص) در این موضع نیز قابل توجه است؛ زیرا ایشان ولایت حضرت امیر (ع) را به‌طور کامل بیان فرموده‌اند و اکنون مجدد بر آن تأکید می‌کنند، که این عبارت تنها در خطبه متوسط گزارش شده است: «قَالَ أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ». البته این نوع تعبیر در احادیث غدیر شهرت فراوانی دارد زیرا یک متن خطابه‌ای است که گاه به صورت پرسشی و به همین حالتی که در این جا آمده؛ یا با بیان «الست اولی بالمومنین من انفسهم...» گزارش شده است.

ج) شهادت‌ها در خطبه طولانی

در خطبه طولانی بحث شهادت‌ها و اقرارها مربوط به قسمت پایانی خطبه می‌شود؛ یعنی زمانی که فرمایشات حضرت رسول (ص) درباره وصایت و جانشینی حضرت امیر (ع) تقریباً به پایان می‌رسد، از مردم می‌خواهد که با ایشان بیعت کنند: «مَعَاشِرَ النَّاسِ إِنِّي كُنْتُ مِنْكُمْ وَأَنَا أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ». البته این نوع تعبیر در احادیث غدیر شهرت فراوانی دارد زیرا یک متن خطابه‌ای است که گاه به صورت پرسشی و به همین حالتی که در این جا آمده؛ یا با بیان «الست اولی بالمومنین من انفسهم...» گزارش شده است.

در ادامه این بخش، توصیه‌ها و اقرارگرفتن‌های حضرت همچنان ادامه دارد و در این بین مردم را انداز می‌فرماید که: «مَعَاشِرَ النَّاسِ مَا تَقُولُونَ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ كُلَّ صَوْتٍ وَ خَافِيَةٍ كُلِّ نَفْسٍ فَمَنْ اهْتَدَى فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَ مَنْ بَايَعَ فَإِنَّمَا يَبَايِعُ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» با این که حضرت تمام آنچه که باید ابلاغ می‌فرمود را به مردم رسانده بود اما مجدد تأکید می‌فرماید که بر حضرت علی (ع)، با لقب امیرالمؤمنین سلام بدهند: «وَسَلِّمُوا عَلَيَّ عَلَيَّ بِأَمْرَةِ الْمُؤْمِنِينَ...».

در ادامه هم در خصوص بی‌شمار بودن فضائل حضرت علی (ع) تأکید می‌کنند: «مَعَاشِرَ النَّاسِ إِنَّ فَضَائِلَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ قَدْ أَنْزَلَهَا فِي الْقُرْآنِ أَكْثَرَ مِنْ أَنْ أُحْصِيَهَا فِي مَقَامٍ وَاحِدٍ فَمَنْ أَنْبَأَكُمْ بِهَا وَ عَرَفَهَا فَصَدَّقُوهُ» بعد از این فرمایشات، تأکید دوباره‌ای بر لزوم تبعیت از ولایت دارند و می‌فرماید: «مَعَاشِرَ النَّاسِ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ عَلِيًّا وَ الْأَيْمَةَ... فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا...». بعد این فوز عظیم را برای مردم شرح می‌دهند که در صورتی می‌توانند به فوز عظیم برسند که در بیعت با حضرت علی (ع) و تبعیت از ایشان بر هم سبقت بگیرند: «مَعَاشِرَ النَّاسِ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ إِلَى مُبَايَعَتِهِ وَ مُوَالَاتِهِ وَ التَّسْلِيمِ عَلَيْهِ بِأَمْرَةِ الْمُؤْمِنِينَ أَوْلِيَاكُمْ هُمْ الْفَائِزُونَ». این روند تا پایان خطبه ادامه دارد تا این که مردم اقرار می‌کنند و برای بیعت با امام علی (ع) و پیامبر اکرم (ص) به سمت ایشان هجوم می‌برند.

۲-۲-۴. جایگاه ثقلین (عام) در خطبه غدیر

در خطبه غدیر موضوع ثقلین یکی از موضوعات پراهمیت است. درحقیقت هدف پیامبر از ایراد این سخنرانی توصیه به ثقلین است؛ اما گاهی به‌طور عام به این دو ثقل اشاره می‌فرماید و گاهی به‌طور خاص ثقل اصغر را معرفی می‌کند. از آن جا که در معرفی ثقلین نیز در میان سه خطبه تفاوت‌هایی وجود دارد، در این بخش تلاش شده تا اندکی از این تفاوت‌ها بیان شود:

۱-۲-۲-۴. جایگاه ثقلین در خطبه کوتاه

در خطبه اول موضوع ثقلین به‌طور عام یعنی قرآن و عترت در کنار هم بسیار پررنگ ذکر شده است که موارد آن به شرح ذیل است:

مقوله	مضامین	فراوانی
مسئولیت نسبت به ثقلین	پیامبر نسبت به رسالت مسئول است	۳
	پیامبر نسبت به قرآن و حجت خدا مسئول است	
	رها کردن یکی از این دو ثقل ناراحتی خدا و رسول را در پی دارد.	
معرفی کلی	قرآن و حجت خدا یادگارهای پیامبر برای مردم هستند	۲
	تمسک به قرآن و عترت با هم موجبات هدایت انسان را فراهم می‌آورند.	
معرفی ثقل اصغر	هر کسی که مولا بودن رسول را پذیرفته است باید حضرت علی را مولای خود بداند.	۹
	ولایت حضرت امیر همچون ولایت پیامبر از نظر افراد و زمان تعمیم دارد. (من، کنت)	
	لازمه بودن در دایره ولایت پذیری حضرت رسول پذیرش ولایت حضرت امیر و اطاعت از ایشان است.	
	پیامبر علاوه بر معرفی حضرت علی، به خود حضرت هم اشاره می‌کنند. (و هو هذا)	
	ثقل اصغر ملازم قرآن است	
	ثقل اصغر حضرت علی و عترت او هستند.	
	اهل بیت عدل، همسنگ و مصاحب همیشگی قرآن هستند.	
	قرآن و عترت تا پایان دنیا با هم هستند پس زمانی نخواهد بود که امام بر روی زمین نباشد.	
	اهل بیت نیز مانند قرآن معدن علوم و اسرار لدنی هستند زیرا این دو ثقل تا قیامت ملازم همد	
معرفی ثقل اکبر	ثقل اکبر کتاب خداست	۴
	کتاب خدا واسطه کشیده شده از طرف خدا و رسول در دست مردم است	
	علم گذشته و آینده در قرآن است	
	دستورالعمل هدایت بشر تا قیامت در قرآن آمده است	

همانگونه که مشخص است، در این خطبه اولاً بر مسئولیت مردم نسبت به تقلین تأکید شده و ثانیاً تقلین با دو شیوه عام و خاص تعریف شده‌اند. ابتدا یک بار تقلین به طور عام معرفی شده و سپس هر کدام به طور جداگانه معرفی و نکاتی در رابطه با ایشان بیان شده است.

۲-۲-۲-۴. جایگاه تقلین در خطبه متوسط

در خطبه دوم تقلین تنها به شیوه عام معرفی شده که موارد معرفی آن به شرح ذیل است:

مضمین	مقوله
حضرت علی و فرزندان پیامبر از صلب حضرت علی، ثقل اصغر هستند	تقلین به طور عام
امامان معصوم از نسل حضرت علی و پیامبر هستند	
تنها پاکان از نسل پیامبر و حضرت علی ثقل اصغر خواهند بود و صرف انتساب به پیامبر ارزش آفرین نیست بلکه باید طیب بود	
قرآن ثقل اکبر است	
قرآن و عترت تا قیامت با هم هستند	
قرآن و عترت با هم موجبات هدایت انسان را فراهم می‌کنند	
هیچ‌گاه زمین از حجت خدا خالی نخواهد بود، زیرا این دو ثقل تا قیامت از هم جدا نمی‌شوند.	

همانگونه که مشخص است، در خطبه متوسط نسبت به معرفی تقلین به طور عام کمتر پرداخته شده، اما ثقل اصغر که همانا حجت خدا و امام می‌باشد، به طور تفصیلی معرفی شده است که در ادامه و ذیل بخش مشروعیت امام علی (ع) مفصل بدان پرداخته خواهد شد.

۳-۲-۲-۴. جایگاه تقلین در خطبه طولانی

معرفی تقلین، در خطبه سوم هم حالتی شبیه خطبه دوم را دارد؛ موارد تقلین به طور عام به شرح ذیل است:

مقوله	مضامین
ثقلین به‌طور عام	حضرت علی و فرزندان پیامبر از صلب حضرت علی، ثقل اصغر هستند
	امامان معصوم از نسل حضرت علی و پیامبر هستند
	تنها پاکان از نسل پیامبر و حضرت علی ثقل اصغر خواهند بود و صرف انتساب به پیامبر ارزش آفرین نیست بلکه باید طیب بود
	قرآن ثقل اکبر است
	قرآن و عترت تا قیامت با هم هستند
	قرآن و عترت با هم موجبات هدایت انسان را فراهم می‌کنند
	هیچ‌گاه زمین از حجت خدا خالی نخواهد بود، زیرا این دو ثقل تا قیامت از هم جدا نمی‌شوند.
	اهل بیت نیز مانند: قرآن معدن علوم و اسرار لدنی هستند زیرا این دو ثقل موافق و ملازم همنند.
	رها کردن یکی از این دو ثقل ناراحتی خدا و رسول را در پی دارد.

۴-۲-۳. جایگاه ثقل اصغر (اهل بیت) در خطبه غدیر

پس از تحلیل سه خطبه می‌توان به راحتی اظهار داشت که مباحث پیرامون حضرت علی (ع) کلیدی‌ترین موضوع مطرح شده در این سخنرانی است و پیامبر (ص) به روش‌های مختلف سعی در تبیین جایگاه ایشان به‌عنوان وصی و خلیفه خود دارند. امام علی (ع) در خطبه کوتاه به‌عنوان ثقل اصغر در کنار ثقل اکبر (قرآن) محوری‌ترین موضوع است، اما در خطبه دوم و سوم به تفصیل در خصوص مشروعیت ولایت ایشان هم بحث شده است.

در عین حال در خطبه طولانی در کنار مشروعیت، به مسأله مقبولیت هم پرداخته شده است که این مطلب نشان می‌دهد این سه خطبه، یک فرایند کلی در تبیین مقام ولایت امام علی (ع) را به دنبال دارند که بدین شرح است:

- خطبه اول: معرفی کلی و تبیین جایگاه
  - خطبه دوم: معرفی تفصیلی با تأکید بر مشروعیت
  - خطبه سوم: معرفی تفصیلی با تأکید بر مشروعیت و تبیین مقبولیت حضرت (ع) در جامعه
- از آن‌جا که به نظر می‌رسد مسأله مشروعیت و تبیین مقبولیت ولایت در

جامعه اسلامی یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های پیامبر (ص) بوده و ایشان تلاش بسیار داشته‌اند تا این مسأله را به گونه‌های مختلفی در خطابه خود بیان کنند، لذا در ادامه، به تفصیل این موضوع بررسی شده است.

۴-۲-۴. تبیین مشروعیت ولایت حضرت علی (ع) در خطبه متوسط

سنجش فراوانی موضوعات اصلی خطبه متوسط بیانگر این حقیقت است که تبیین مشروعیت ولایت، پرسامدترین موضوع خطبه دوم است. به همین منظور موضوعات فرعی این مضامین مجدد دسته‌بندی شد که در ذیل آورده شده است:

مقوله	مضامین
امر الهی به ابلاغ ولایت	ما انزل اللہی که خدا این همه نسبت به ابلاغش تأکید کرده امامت حضرت علی (ع) است
	توقف پیامبر در صحرای غدیر (فی المشهد) به دستور خداوند بوده است
	ولایت و امامت حضرت علی (ع) از طرف خداوند است
	پیامبر مردم را نسبت به ولایت حضرت علی (ع) آگاه می‌کند
	پیروی از ائمه فرمان خداست
	اتمام حجت پیامبر (ص) در خصوص انجام وظایف خود در قبال مردم
جایگاه امام علی	حضرت علی (ع) برادر رسول خداست
	حضرت علی (ع) خلیفه رسول الله است
	حضرت علی (ع) بعد از پیامبر امام مردم است.
	تنها کسی که می‌تواند تفسیر آیات قرآن را برای مردم بیان کند حضرت علی است.
	حضرت علی تبلور عینی قرآن است
	حضرت علی مولای مؤمنان است
	با ولایت و امامت حضرت علی دین خدا کامل شده است.
	حضرت علی (ع)، تفسیر سوره والعصر و مصداق صبر و توصیه به حق است.
	معرفی حضرت علی (ع) به‌عنوان مبین بعد از پیامبر

اطاعت امر حضرت علی (ع) بر تمامی یکتاپرستان واجب است	وجوب پذیرش ولایت
ولایت حضرت امیر (ع) بر همگان اطلاق دارد	
حکم حضرت علی (ع) باید اجرا شود	
کلام حضرت علی (ع) مورد عمل است	
اطاعت امر حضرت علی (ع) اطاعت از امر خداست	
امر حضرت علی (ع) نافذ است	
منکران حضرت علی (ع) مورد لعنت خدا هستند	نهی از مخالفت با ولایت
مخالفت با حضرت علی (ع) مخالفت با خداست	
دشمنان حضرت علی (ع) دشمنان خدا هستند	
خواری از آن کسانی است که حضرت علی (ع) را خوار کنند.	
جز شخص بدبخت کسی با حضرت علی (ع) عداوت ندارد.	
دشمنان آل محمد مصداق ان الانسان لفی خسر هستند	
کسانی که حضرت علی (ع) را تصدیق کنند مورد رحمت خداوند قرار می‌گیرند.	توصیه به پذیرش ولایت
سفارش پیامبر به مردم در خصوص تدبیر در قرآن	
سفارش پیامبر به مردم برای فهمیدن آیات الهی	
سفارش پیامبر به مردم برای شناخت آیات محکم	
نهی پیامبر از پیروی آیات متشابه	
دوستاناران حضرت امیر (ع) دوستان خدا هستند	
نصرت خدا شامل حال کسانی می‌شود که حضرت علی را یاری کنند.	
علامت تقوا، دوستی با حضرت علی (ع) است	
ایمان به ولایت اهل بیت راه نجات از خسران است	
صبر در غیبت امام غائب از نشانه‌های مؤمنان است	
توصیه به صبر در غیبت امام غائب راه نجات از خسران است	
یاری به برادران مؤمن راه نجات از خسران است	
هدایت بواسطه پیروی از پیامبر و امامان معصوم از نسل ایشان میسر است	
بیعت با علی (ع)، بیعت با خداست	
بیعت گرفتن از مردم برای حضرت علی توسط پیامبر، اطاعت امر خداوند است	

توصیه به پذیرش ولایت	تدبر و فهم آیات قرآن در گرو اطاعت از حضرت علی (ع) است
معرفی شخص	پیامبر دست حضرت علی را می‌گیرد
امام علی	پیامبر با دست خود حضرت علی (ع) را بالا می‌برد
رابطه پیامبر و امام علی	پیامبر مولای مؤمنان است
	لازمه بودن در دایره ولایت پذیری پیامبر (ص) پذیرش ولایت حضرت علی (ع) است
	تمام شئون ولایت پیامبر بر مردم در مورد حضرت علی هم صدق می‌کند
	پیامبر صراط مستقیم خداست
	پس از پیامبر، حضرت علی (ع) و فرزندان ایشان صراط مستقیم خدا هستند

همانطور که از جدول بالا قابل برداشت است؛ پیامبر (ص) در بیان مشروعیت حضرت علی (ع)، با تعابیر مختلف، بر الهی بودن این امر اشاره می‌فرماید تا بر کسی مشتبه نباشد و همگان بدانند از جانب خود، چنین تصمیمی را برای آینده‌ی مسلمانان اتخاذ نفرموده است: «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ قَدْ نَصَبَهُ لَكُمْ وَلِيًّا وَ إِمَامًا مُفْتَرَضًا طَاعَةً [مُفْتَرَضًا طَاعَتُهُ] عَلَى الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ عَلَى التَّابِعِينَ وَ عَلَى الْبَادِي وَ الْحَاضِرِ وَ ...».

حضرت رسول (ص) در خصوص تبعیت از امیرمؤمنان (ع) سفارش می‌فرماید و بیشترین موضوعی که بدان پرداخته‌اند تأکید بر همین امر است. تا جایی که علامت تقوامداری را حب علی (ع) معرفی می‌کند: «لَا يُبَغِضُ عَلِيًّا إِلَّا شَقِيٌّ وَ لَا يُوَالِي عَلِيًّا إِلَّا تَقِيٌّ» و بیعت با حضرت علی (ع) را بیعت با خدا می‌داند: «أَلَا إِنِّي بَايَعْتُ لِلَّهِ وَ عَلَيِّ بَايَعٌ لِي وَ أَنَا آخِذُكُمْ بِالْبَيْعَةِ لَهُ عَنِ اللَّهِ».

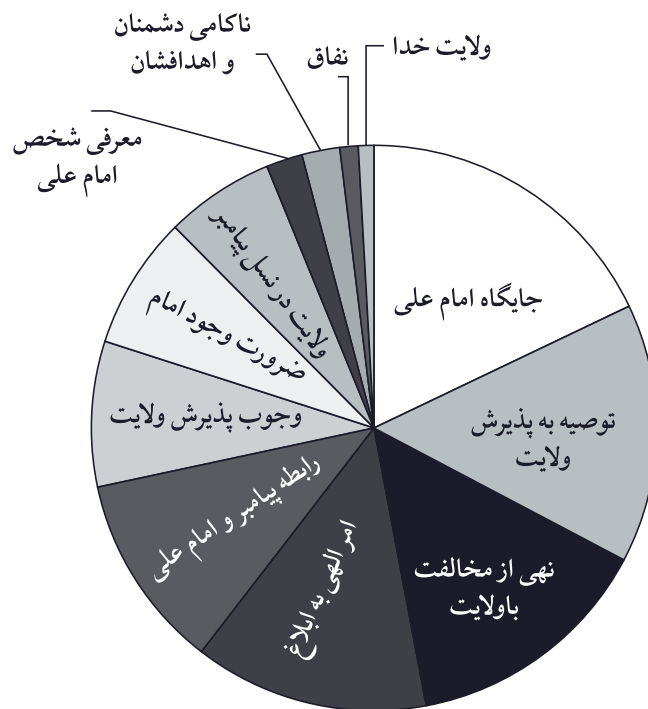
همچنین حضرت برای توصیه به تبعیت از امیرمؤمنان (ع)، به تدبر در ثقل اکبر (قرآن) سفارش می‌کند و تدبر در قرآن را در گرو تبعیت از ولایت می‌داند و تأکید می‌کند که علم آیات الهی تنها نزد حضرت امیر (ع) است: «مَعَاشِرَ النَّاسِ تَدَبَّرُوا الْقُرْآنَ... فَوَاللَّهِ لَا يُوضِحُ تَفْسِيرَهُ إِلَّا الَّذِي أَنَا آخِذٌ بِيَدِهِ وَ رَافِعُهَا بِيَدِي».

در کنار این موارد به وجوب پذیرش ولایت و نهی از مخالفت با ایشان تأکید می‌کند و جایگاه امام علی (ع) را نزد خداوند برای مردم بیان می‌فرماید. همچنین نقش حضرت علی (ع) و وجود مبارک خویش را در هدایت بخشی بیان می‌فرماید؛ با این تعبیر که خود را صراط مستقیم الهی معرفی می‌فرماید که بعد از ایشان، علی (ع) و فرزندان پیامبر از صلب حضرت علی (ع) صراط مستقیم الهی هستند: «أَنَا صِرَاطُ اللَّهِ الْمُسْتَقِيمِ الَّذِي أَمَرَكُمْ أَنْ تَسْلُكُوا الْهُدَىٰ إِلَيْهِ ثُمَّ عَلَيَّ مِنْ بَعْدِي ثُمَّ وُلْدِي مِنْ صُلْبِهِ أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ».

آنچه گفته شد، نشان می‌دهد که پیامبر (ص) در اثبات مشروعیت حضرت امیر (ع) بیشترین تلاش را داشته تا این امر را برای مردم اثبات کند و برای این هدف به تبیین جایگاه امام علی (ع) پرداخته است و در این باره به حدیث منزلت، جنب الله بودن حضرت، امام المتقین، امام المبین، امین الله در زمین، ملازم همیشگی رسول الله بودن، وصی و خلیفه بعد از ایشان، علم بی شمار علی (ع) و... اشاره می‌فرماید. همچنین توصیه به پذیرش و نهی از مخالفت به یک اندازه در فرمایشات پیامبر (ص) بسامد تکرار داشته است. نمودار فراوانی مضامین مقوله مشروعیت در خطبه طولانی نیز به شرح ذیل است:

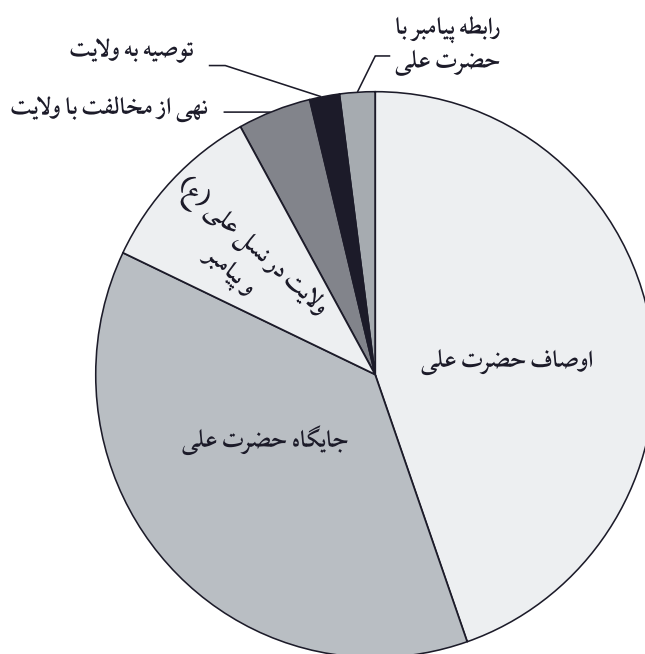
فراوانی مضامین مقوله مشروعیت در خطبه طولانی

۴-۲-۵. تبیین مقبولیت ولایت حضرت علی (ع) در خطبه طولانی

در خطبه طولانی برای اثبات امر ولایت حضرت امیر (ع) علاوه بر تکیه روی موضوع مشروعیت ولایت، تلاش شده تا با ایجاد مقبولیت عمومی و معرفی ویژگی‌های خاص حضرت (ع)، بر ولایت ایشان به نوعی دیگر تأکید شود. نمودار فراوانی مضامین مقبولیت ولایت حضرت علی (ع) به شرح ذیل است:

فراوانی مضامین مقوله مقبولیت در خطبه طولانی

۵. نتیجه‌گیری

یکی از روش‌های فهم و نقد متن، به ویژه در نصوص دینی که از ارزش و اهمیت والایی برخوردار هستند، استفاده از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای متناسب با حوزه علوم اسلامی است. از جمله این روش‌ها که تاکنون پژوهش‌های متعددی انجام شده، روش تحلیل محتوا است که در این مقاله صرفاً از دو تکنیک آن، یعنی «تحلیل مضمونی» و «لایه‌شناسی مضمونی» برای فهم و واکاوی سه خطبه باقی‌مانده از سخنان پیامبر اکرم (ص) استفاده شده است. برخی از نتایج استفاده از این روش بدین شرح است:^۱

۱. برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر.ک: (حسینی زاده، ۱۳۹۵ش، تمام اثر).

۱. خطبه کوتاه به‌عنوان متنی مستقل، عصاره‌ی مضامین خطبه‌های طولانی را گزارش می‌کند. اما خطبه متوسط و طولانی شباهت بسیار زیادی به هم دارند و به نظر می‌رسد خطبه متوسط بخشی از خطبه طولانی باشد.
۲. مهم‌ترین مسأله در خطبه غدیر که در تمام متون پررنگ است، مشروعیت بخشی به ولایت امام علی (ع) و امامان بعد از ایشان است.
۳. تبیین ساختار خطبه‌ها و نیز لایه‌شناسی صورت گرفته در این تحقیق نشان می‌دهد، احتمالاً عبارات‌های ابتدایی خطبه کوتاه که در مورد قرآن و حجت خداوند است، متعلق به این متن گزارش شده نباشد، چون همخوانی و سازگاری کلی با دیگر خطبه‌ها ندارد.
۴. نوع شهادت دادن پیامبر (ص) و اقرار گرفتن از مردم نیز در هر سه خطبه، متفاوت از دیگری است.
- ۴-۱. در خطبه کوتاه نوع شهادت‌ها و اقرارها بسیار پررنگ‌تر از دو خطبه دیگر است، به طوری که پیامبر (ص) تقریباً برای هر فرمایش خودشان از مردم اقرار می‌گیرد که این امر نشان می‌دهد، گویا مخاطبان پیامبر اکرم (ص) در این خطبه، مردمی بوده‌اند که سابقه تکذیب سخنان پیامبر (ص) را در گذشته داشته و احتمال تکذیب مجدد نیز از طرف ایشان وجود دارد.
- ۴-۲. در خطبه متوسط اقرارها در دو موضع مطرح شده است که تأمل در سیر معرفی حضرت علی (ع) توسط پیامبر اکرم (ص)، اقرارهای بخش اول را مورد تشکیک قرار می‌دهد.
۵. شیوه معرفی امام علی (ع) در این سه خطبه نشان می‌دهد که این متون، یک فرایند کلی در تبیین مقام ولایت امام علی (ع) را به دنبال دارند. این فرایند را می‌توان بدین صورت طبقه‌بندی نمود:
  - خطبه اول: معرفی کلی و تبیین جایگاه
  - خطبه دوم: معرفی تفصیلی با تأکید بر مشروعیت
  - خطبه سوم: معرفی تفصیلی با تأکید بر مشروعیت و مقبولیت
۶. نکته مهمی که از این پژوهش روشن می‌شود آن است که در دو خطبه متوسط و طولانی تأکید بیشتری بر جایگاه اهل بیت (ع)، بویژه مشروعیت و

مقبولیت حضرت علی (ع) در جامعه اسلامی وجود دارد که رسیدن به چنین نتایجی و تبیین جزئیات این مضامین، دستاورد استفاده از روش تحلیل محتوا و لایه‌شناسی مضمونی است.

منابع

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد، الخصال، ترجمه‌ی یعقوب جعفری، قم، نسیم کوثر، ۱۳۸۲ ش.
- ابن جریر، زین الدین علی بن بوسف، نهج الايمان، تحقیق سید احمد حسینی، مشهد، مجتمع امام هادی، ۱۴۱۸ ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب، نجف، المكتبة الحيدرية، بی تا.
- ابن طاووس، علی بن موسی، الإقبال بالأعمال الحسنة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- _____، اليقين باختصاص مولانا علي عليه السلام بامرة المؤمنين، تحقیق اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی، قم، دارالکتاب، ۱۴۱۳ ق.
- _____، التنصين لأسرار ما زاد من كتاب اليقين، تحقیق اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی، قم، دارالکتاب، ۱۴۱۳ ق.
- _____، الطرائف في معرفة مذاهب الطوائف، تحقیق علی عاشور، قم، خیام، ۱۴۰۰ ق.
- ابن مغزلی شافعی، علی بن محمد، مناقب الامام علی بن ابیطالب (ع)، مشهد، رستگار، ۱۳۶۷ ش.
- باردن، لورنس، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴ ش.
- بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.
- _____، غایبة المرام و حجة الخصام في تعيين الإمام من طريق الخاص و العام، بیروت، مؤسسة التأريخ العربي، ۱۴۲۲ ق.
- _____، كشف المهم في طريق خبر غدیر خم، بی جا، مؤسسة احیاء تراث السید هاشم البحرانی، بی تا.
- پاکتچی، احمد، تأملاتی در مباحث فرهنگ اسلامی، به کوشش مرتضی سلمان‌نژاد، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲ ش.
- جانی پور، محمد، اخلاق در جنگ؛ تحلیل محتوای مکاتبات امیرالمومنین (ع) و معاویه، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰ ش.
- جانی پور، محمد؛ شکرانی، رضا، «رهاآوردهای استفاده از روش تحلیل محتوا در فهم احادیث»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، سال ۴۶، شماره ۲، صص ۲۷-۵۷، ۱۳۹۲ ش.
- حاکم نیشابوری، حافظ ابوعبدالله، المستدرک، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- حسینی زاده، سیده زینب، «تحلیل محتوای خطبه غدیر»، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه الزهرا (س)، ۱۳۹۵ ش.
- رازی، محمد بن حسین، نزهة الكرام و بستان العوام (در امامت و ولایت از قرن ۶ و ۷ هجری)، تصحیح محمد شیروانی، تهران، باقر ترقی، ۱۳۶۱ ش.
- رسی، قاسم بن ابراهیم، الكامل المنیر فی اثبات ولایه امیرالمومنین علی بن ابیطالب، تحقیق عبدالولی یحیی الهادی، بیروت، دلتا، ۱۴۲۳ ق.
- طبرانی، ابی القاسم سلیمان بن احمد، المعجم الكبير، بی جا، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ ق.
- طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.

طبری آملی کبیر، محمد بن جریر بن رستم، المسترشد فی إمامة عليّ بن أبي طالب عليه السلام، تحقیق احمد محمودی، قم، کوشانپور، ۱۴۱۵ق.

طوسی، محمد، الامالی، قم، دار الثقافة للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۱۴ق.

فتال نیشابوری، محمد بن حسن، روضة الواعظین و بصره المتعظین، قم، رضی، ۱۳۷۵ش.

فیض کاشانی، ملامحسن، تفسیر الصافی، تهران، انتشارات الصدر، ج ۲، ۱۴۱۵ق.

قاضی نعمان مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد، شرح الأخبار، تحقیق سید محمد حسینی جلالی، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۲، ۱۴۱۴ق.

کوفی، محمد بن سلیمان، مناقب الإمام أمير المؤمنين (ع)، تحقیق محمدباقر محمودی، قم، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، ۱۴۱۲ق.

مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)، بیروت، دار إحياء التراث العربي، ج ۲، ۱۴۰۳ق.

مجلسی، محمدتقی، روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه، قم، مؤسسه فرهنگي اسلامی کوشانپور، ج ۲، ۱۴۰۶ق.

موحدی، محمدعلی، ناگفته های از اسناد خطبه غدیر، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۳ش.

هیثمی، نورالدین علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.